

УДК 378.016:94(477)«19»:321.64

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-1-2>

Поліна БОНДАРЕНКО,
orcid.org/0000-0002-5148-0433

докторка філософії,
старша викладачка кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін
Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»
(Слов'янськ, Донецька область, Україна) ompo12lly1993@gmail.com

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО ПРАВЛІННЯ В УРСР У ВИЩІЙ ШКОЛІ: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У статті висвітлено проблемні питання вивчення сталінського режиму у вищій школі. За основу взято 1930-ті рр. – період формування сталінської тоталітарної системи. Розглянуто основні акценти на які варто звертати увагу під час викладання названої тематики для розуміння сутності сталінізму та його особливостей в Українській РСР.

Виділено ключові моменти, на яких треба акцентувати увагу: проблема сталінізму як тоталітарної системи, роль комуністичної партії та процесу індустріалізації у формуванні тоталітарного режиму, особливості сталінського тоталітаризму в УРСР.

Аргументовано приділення уваги названому питанню. Схарактеризовано, що періоду 1930-х рр. у СРСР властиве утвердженням сталінської тоталітарної системи. В умовах політичних та соціальних потрясінь кінця 1920-х – 1930-х рр. радянське керівництво потребувало міцної державної влади задля контролю над суспільними процесами. Саме державний терор відіграв вирішальну роль у процесі становлення та зміцнення тоталітарного режиму. Тому одним із основних складників існування названого режиму став державний терор.

Доведено, що масовий терор був домінуючим інструментом утвердження та закріплення сталінізму. Окрім того, за допомогою терору радянське керівництво виправдовувало невдачі індустріалізації. Розпочавшись раніше, аніж в інших регіонах Радянського Союзу, державний терор на теренах Української РСР мав більш жорсткий характер. Таку політику щодо республіки можна пояснити декількома чинниками: необхідністю придушення селянського спротиву колективізації; репресіями проти української інтелігенції, яка могла завадити уніфікації політичного життя в державі. Названі репресії в УРСР безпосередньо впливали не лише на українців, але й на інші національності, які проживали на території республіки.

Зміст наукової розвідки, зроблені авторкою висновки, може бути використано науковцями для викладання у закладах вищої освіти різних історичних курсів періоду новітньої історії.

Ключові слова: тоталітаризм, тоталітарний підхід, сталінська тоталітарна система, державний терор, УРСР.

Polina BONDARENKO,
orcid.org/0000-0002-5148-0433

PhD,

Senior lecturer at the Philosophy, History Department and Social-Humanitarian Disciplines
Donbas State Pedagogical University
(Sloviansk, Donetsk region, Ukraine) ompo12lly1993@gmail.com

THE STUDY OF THE PECULIARITIES OF STALIN'S TOTALITARIAN RULE IN THE USSR IN HIGH SCHOOL: METHODOICAL RECOMMENDATIONS

The article reveals the problematic issues of the study of the Stalinist regime in high school. The paper is based on the 1930s - the formation of the Stalinist totalitarian system. The author discusses the main emphasis to pay attention to in teaching the mentioned subject to understand the essence of Stalinism and its features in the USSR.

The key points that are emphasized: the problem of Stalinism as a totalitarian system, the role of the Communist Party and the process of industrialization in the formation of a totalitarian regime, the specifics of Stalinist totalitarianism.

The author gives reasons for focusing on the issue. The article characterizes the inherent for the 1930s assertion of the Stalinist totalitarian regime in the USSR. In the face of political and social upheavals of the late 1920s-1930s the Soviet leadership needed strong state power to control social processes. It was state terror that played a decisive role in the establishment and consolidation of the totalitarian regime. As a result, state terror has become the main component of the existence of the regime mentioned above.

It has been proven that mass terror was the dominant instrument of affirmation and consolidation of Stalinism. Moreover, through terror, the Soviet leadership justified the failures of industrialization. Having started earlier than

in other regions of the Soviet Union, state terror in the USSR was more violent. Several factors can explain this policy towards the republic: the necessity to blow up the peasant resistance of the collectivization, repressions against Ukrainian intelligentsia, which could prevent the unification of political life in the state. These repressions in the USSR directly affected not only Ukrainians, but also other nationalities who lived in the territory of the republic.

The content of the scientific work and the findings of the author can be used by scientists for teaching in the institutions of higher education of various historical courses of modern history.

Key words: totalitarianism, totalitarian approach, the Stalinist totalitarian system, state terror, USSR.

Постановка проблеми. Знання власної історії має велике значення для свідомого громадянина, для патріота своєї держави. Тому підготовка компетентних істориків, викладачів історії є надзвичайним завданням у роботі вищої школи.

Для сучасної демократичної держави, якою є Україна, важливим є рух у напрямі осмислення тоталітарних травм і масового залучення населення до тоталітарних практик. Вагомим є подолання антиукраїнського впливу радянської тоталітарної політики.

Українські та зарубіжні дослідники активно вивчають явище сталінізму в різних у його виявах. Попри те, що сьогодні термін «сталінізм», як і «тоталітаризм», широко використовують у науковому дискурсі й публічній сфері, чіткого їх визначення досі немає. Тому актуальним є дослідження цієї тематики. Нагальною є потреба ґрунтовного вивчення сутності сталінського режиму для розуміння його особливостей, для подолання свого тоталітарного минулого, неприпустимості повторення в історії країни.

Аналіз досліджень. Упродовж останніх десятиліть питання сталінської тоталітарної системи, репресій привертають увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників.

В умовах Холодної війни, у якій СРСР бачився ворогом демократичних держав Заходу, фокус уваги західних дослідників закономірно зосередився саме на сталінському варіанті тоталітаризму. Базовими роботами про проблематику сталінізму як форми тоталітаризму стали праці Ханни Арендт, Карла Фрідріха та Збігнева Бжезінського. Також до важливих робіт можна віднести доробок радянологів Роберта Конквеста, Абдурахмана Авторханова та інших, хто розглядав Радянський Союз періоду правління Сталіна як класичну тоталітарну державу.

На противагу тоталітарній концепції в середині 1970-х рр. серед західних дослідників почала формуватись ревізійністська течія, представники якої пропонували робити акцент на соціальних процесах і динаміці радянського суспільства, звертали увагу, що Радянський Союз є складною системою, здатною до змін у політичній, соціальній та культурній сферах (Лаас, 2010: 173). Окрім того, як альтернатива тоталітарному підходу, пропонуються

підходи нової культури та нової соціальної історії щодо сталінського періоду. Показовими є роботи Шейли Фіцпатрик (Фіцпатрик, 2008), зокрема «Повсякденний сталінізм: звичайне життя в надзвичайні часи: Радянська Росія в 1930-х».

Поза тим, не можемо говорити й про повну дискредитацію тоталітарного підходу в західній історіографії. Так, наприклад, у монографії «Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінім» (Снайдер, 2011) американський історик Тімоті Снайдер здійснив чергову спробу порівняльної характеристики нацистського режиму та радянського варіанту тоталітаризму.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розпочалося дослідження сталінського тоталітаризму у вітчизняній історіографії. Це пов'язано з початком демократичних перетворень часів перебудови, коли дослідникам відкрились радянські архіви, а потім і з розпадом СРСР. При цьому центр дослідження проблематики, зі зрозумілих причин, перемістився на пострадянський простір.

У вітчизняній історіографії цього періоду осмислення сталінізму розпочалось науковими розвідками Юрія Шаповала, Станіслава Кульчицького та інших істориків. Однією з перших узагальнювальних праць стала видана в 1991 р. монографія Віктора Даниленка, Георгія Касьянова та Станіслава Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки» (Даниленко, Касьянов, Кульчицький, 1991), де поруч із введенням нового фактологічного матеріалу, було здійснено комплексне дослідження сталінської тоталітарної моделі, виділено та проаналізовано її економічні та ідеологічні вияви, а також вплив на культуру. Дотепер саме теорія тоталітаризму залишається базовою в українській історичній науці, що стосується як традиційних напрямів вивчення СРСР, так і відносно нових.

Найбільшу увагу вітчизняних дослідників привертає питання радянського терору та складників репресивної системи СРСР і його окремих республік у 1930-х рр. (Сергій Білокінь, Володимир Нікольський, Руслана Давидюк, Олександр Рубльов, Роман Подкур, Ксенія Кузіна, Олег Бажан, Тамара Вронська тощо). В українській історіографії неодноразово розглядалися форми терору, його масштаби, виконавці, контингент репресованих тощо.

Мета статті – звернути увагу на основні особливості сталінського тоталітарного режиму для розуміння його сутності та доступного викладу матеріалу для майбутніх істориків та вчителів історії.

Виклад основного матеріалу. У першій третині ХХ ст. на теренах Європи постали тоталітарні режими. Найпершим постав і найдовше проіснував радянський (комуністичний) тоталітаризм (Кобченко, 2015: 165) Свого апогею він досяг у період сталінізму.

При опрацюванні та обговоренні теми сталінського режиму, по-перше треба звернути на характер сталінської системи.

Відома українська дослідниця Наталя Шліхта зазначає, що західні советологи, ґрунтуючись на класичних працях Ханни Арендт та Збігнева Бжежинського й Карла Фрідріхар, наголошували на «специфічній комуністичній системі як продукту помилкової (марксистсько-ленінської ідеології) і злої (Сталінової) політичної волі» (Шліхта, 2020: 109,110). «Радянську дійсність при цьому було зведено до основних політичних параметрів: офіційної ідеології, масової партії, що її очолює вождь, узаконеного терору, монополії на інформацію, монополії на озброєння, централізованої економіки», – підкреслює дослідниця (Шліхта, 2020: 110).

Одним із виявів тоталітаризму, за визначенням Ханни Арендт, стало «перманентне беззаконня» (Арендт, 1996: 515), коли відбувається вибіркове правосуддя, порушуються норми і послідовність процесуального впровадження та ін. Зневага до правових норм починається з ігнорування Конституції, появу якої так широко пропагували в СРСР та вітали за кордоном. Проте, на практиці на Конституцію, по суті, ніхто не звертав уваги. Авторка зауважувала, що ставлення до неї визначалося тезою: не використовуємо, але й не відміняємо (Арендт, 1996: 516). Ханна Арендт підкреслює: «За тоталітаризму страх, імовірно, куди частіше явище, ніж коли-небудь раніше» (Арендт, 1996: 607).

В українській історичній науці термін «сталінізм» почали використовувати з кінця 1980-х рр., проте системний науковий аналіз явища сталінізму в теоретико-концептуальній площині розпочався у першій половині 1990-х рр., коли новою пізнавальною парадигмою в процесі вивчення цього феномену стала запозичена із західної советології теорія тоталітаризму (Терлецька, 2011: 234). Тому зрозуміло, що найпридатнішою методологічною парадигмою для трактування «сталінізму» стала саме ця концепція.

Так, Володимир Томахів у дисертаційній роботі доводить, що «сталінізм» був різновидом

тоталітаризму (Томахів, 2001). Зоя Лихолобова підкреслює, що в середині 1930-х рр. у Радянському Союзі утвердилась саме тоталітарна система (Лихолобова, 2006: 26). Загалом, вітчизняні дослідники, наслідуючи класиків «тоталітарної школи», виділяють такі риси радянського тоталітарного режиму: головна роль комуністичної партії в державі, становлення культу особи, широке використання єдиної ідеології, заборона приватної власності, повна централізація системи управління, заборона автономії особистості і, як неодмінний складник, масові репресії.

Наступний акцент, при обговоренні даної тематики, слід зробити на ролі комуністичної партії, як важливого складника становлення тоталітарної системи.

Як підкреслюють дослідники, головною системоутворювальною ланкою тоталітаризму в СРСР стала комуністична партія (Кучеренко, 2007: 236). Партійно-державна бюрократія, зосередивши у своїх руках усю повноту влади, прикривалася фальшивими гаслами формального демократизму, а в реальному житті громадяни зустрічалися з безмежним деспотизмом та свавіллям тоталітарної держави (Лихолобова, 2006: 26). Для збереження монопольного партійно-державного управління на основі легітимізації авторитарної моделі культу особистості Сталіна було впроваджено використання каральних механізмів репресивного апарату для придушення та знищення справжніх та уявних політичних опонентів (Гула, 2019: 29). Терор був спрямований не лише проти дійсних чи уявних опонентів режиму, але й використовувався як інструмент управління суспільством (Котляр, 2011: 166). Масовий терор як основний елемент сталінської тоталітарної системи викликав усезагальний панічний страх (Ряшко, 2015: 270).

Формування тоталітарного режиму в СРСР було тісно пов'язане з процесом сталінської індустріалізації (Лихолобова, 2006: 31). Тому, при вивченні даної проблеми варто звернути увагу на зв'язок процесу індустріалізації з становленням сталінізму.

Наприклад, Станіслав Кульчицький стверджує, що комуністичне будівництво здійснювалось терористичними засобами (Кульчицький, 2013: 135). А Тімоті Снайдер звертає увагу, що ГУЛАГ формувалася паралельно з колективізацією сільського господарства й залежав від неї, бо масові депортації селян збіглися в часі з масовим використанням примусової праці в радянській економіці. Селяни перетворилися на рабську робочу силу (Снайдер, 2011: 39).

Одним із головних акцентів на якому слід зупинитися при викладанні даної теми, це особливості сталінського тоталітаризму в Українській РСР.

Вітчизняні дослідники підкреслюють, що процес утвердження сталінського тоталітарного режиму на території УРСР мав свої певні відмінності, порівняно з рештою теренів СРСР. На думку Станіслава Кульчицького, у 1930-х рр. республіка, яка чинила найбільш упертий опір комуністичним перетворенням, становила особливу небезпеку для сталінської влади. Для боротьби з нею Сталін знав лише один засіб – превентивні репресії (Кульчицький, 2013: 56). Суспільні сили, які протистояли формуванню радянського тоталітаризму (дореволюційна українська інтелігенція, молода інтелігенція, сформована вже в період «українізації», українські націонал-комуністи, селянство), як наголошують дослідники, в Україні виявились порівняно сильнішими, як власне в СРСР загалом (Томахів, 2018: 46, 47). Це призвело до особливо жорстоких репресій порівняно із загальносоюзними, значно більшого використання терору на території УРСР (Томахів, 2018: 46, 47).

На основі аналізу відповідних джерел та враховуючи вже наявні підходи до визначення особливостей сталінської тоталітарної системи на території України, Володимир Томахів виділяє 1927–1932 рр., як перший період становлення сталінізму, коли саме на території України вперше було апробовано практику боротьби з «націонал-ухильництвом» (Томахів, 2001: 97, 98).

Тобто масовий терор на території Української ССР розпочинається не в 1934 р. (убивство Сергія Кірова), який звично вважають початком розгортання масових репресій в СРСР, а раніше.

Тоталітарні практики державного правління, які були впроваджені сталінським керівництвом після «великого зламу» 1929 року, передбачали викорінення інакодумства та національних культурних особливостей, установлення панівної ідеології, на заваді чого стояло, зокрема різноманіття національно-культурного життя (Кобченко, 2015: 166). Іван Лисяк-Рудницький зауважує, що «швидкий та могутній підйом українства в 1920-х рр. підкопував гегемонію Москви» й став загрозою, яку «можна було зліквідувати тільки новими, гострішими засобами» (Лисяк-Рудницький, 1994, Т.2: 297). А тому будь-які репресивні кампанії всесоюзного масштабу в Україні набували ще й «націоналістичного» забарвлення (Ластовка, 2009: 122), що є ще однією особливістю сталінського тоталітаризму в УРСР.

Цілеспрямоване переслідування тоталітарним комуністичним режимом української інтелігенції на початку 1930-х рр. пояснюється тим, що системі, яка перебувала в стані становлення, українці потрібно було знайти достатню кількість «шпи-

гунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б переказати власні помилки й прорахунки (Рубльов, 2004: 250). Саме в цей період на території УСРР відбуваються перші відкриті судові процеси. Зоя Лихолобова зазначає: «Ще з кінця 1920-х років сталінське керівництво розпочало нищівну боротьбу проти українського «націонал-ухильництва», яка згодом переросте в більш масштабну боротьбу проти т. з. «українського буржуазного націоналізму»» (Лихолобова, 2006: 213). У 1930 р. тільки у справі СВУ (Спілка визволення України) було засуджено 45 осіб, заарештовано 400, а всього постраждало понад 30 тисяч (Томахів, 2001: 91).

Катерина Кобченко зазначає, що Сталін, не задовольнившись переслідуванням національно культурної та політичної еліти, застосував в Україні «терор голодом як форму карально-репресивних акцій та винищення людського потенціалу для національного спротиву» (Томахів, 2015: 166). Масовий спротив колективізації з боку українського селянства, підкреслює Іван Лисяк-Рудницький, загрожував зірвати амбітні господарські плани Сталіна, а це зумовлювало й особливий гнів і мстивість Сталіна проти України (Лисяк-Рудницький, 1994, Т.2.: 297).

Однією з причин більш жорсткого терору голодом на території України Андреа Граціози вважає усе той же національний чинник (Граціози, 2001: 64). Дослідник звертає увагу, що на українських теренах під час селянських повстань лунали націоналістичні лозунги, і припускає, що через це села бачились Сталіну та його оточенню «джерелом та середовищем живлення націоналізму» (Граціози, 2001: 53). Для знищення такого «середовища» необхідним бачились більш жорсткі методи (Граціози, 2001: 64).

За оцінкою Юрія Шаповала, саме Голодомор став прологом до репресій та терору в Радянській Україні: зокрема відбулось зміщення акцентів у репресивній політиці до пошуків та розвінчання «національної контрреволюції» (After the Holodomor, 2008: 107).

Провісником Великого терору в Україні дослідники звично називають 1933 рік. Катерина Кобченко зазначає, що у результаті масового терору Україна постраждала більше за Росію, адже останній почався для неї не в 1937 р., а в 1933 р. і мав декілька хвиль (Кобченко, 2015: 166). Лев Копелев зауважує, що «на території України тридцять сьомий рік почався у тридцять третьому» (Томахів, 2001: 91). Унаслідок чергової «чистки» партії та масових репресій, що пішли згодом, чисельність КП(б)У зменшилась майже

вдвічі (Дорошко, 2007: 452). Зважаючи на загострення політичної ситуації та наслідки Голодомору, радянська влада посилила боротьбу з потенційною «опозицією», і насильство дедалі більше ставало нормою для суспільства (Якубова, Примаченко, 2016: 376, 377).

1 грудня 1934 р. почалася нова хвиля репресій, пов'язана з убивством Сергія Кірова (Минц, 2011: 67). Узакритому листі до партійців (від 18 січня 1935 р.) Сталін закликав: «Покінчити з опортуністичною добродушністю, що виходить з помилкового припущення про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більш ручним і нешкідливим» (Закрите письмо ЦК ВКП (б), 1935: 284). На законодавчому рівні були прийняті рішення, що передбачали прискорене ведення слідства щодо політичних супротивників, позбавлення права на касаційні скарги, клопотання про помилування, вимагалось негайне здійснення вироків (Подкур, 2000: 38).

Кульмінацією терору стали масові репресії 1937-1938 рр. (Кульчицький, 2003: 16). Саме цей період вирізнявся максимальною частотою репресій. На лютого-березневого пленумі ЦК (1937 р.) з усією однозначністю Сталін вимагав: «Розбити й відкинути геть гнилу теорію про те, що з кожним нашим просуванням уперед класова боротьба в нас повинна нібито все більш і більш загукати» (Доклад І. В. Сталина на февральско-мартовском пленумі ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г., 1937: 105). З 1 червня 1937 до 4 січня 1938 р. в республіці було заарештовано 177 350 осіб: 6705 «троцькістів» і «правих», 1264 учасники «військово-фашистської змови», 14 919 українських націоналістів, 7245 причетних до церковно-сектанської контрреволюції, 7181 «дружину зрадників батьківщини», 167 сіоністів, 379 членів антирадянських партій, 61 425 «куркулів», 42 201 польський «націоналіст», 5915 румунів, 3879 греків, 1508 латишів (Якубова, Примаченко, 2016: 500). Окрім того, для 1937-1938 рр. характерною є набагато більша кількість засуджень до розстрілу.

Таким чином, у 1930-х рр. державний терор в УРСР став неодмінною ознакою повсякденного життя радянського населення. Складником населення в республіці були також етнічні меншини, а тому жертвами репресій ставали як українці, так і представники інших національностей. Тому, при вивченні даної проблематики слід звернути увагу на питання етнічних меншин, що постраждали від сталінського режиму у період його становлення.

Унаслідок Голодомору загинули мільйони громадян республіки, зокрема й представники етнічних меншин (Кузьменко, 2006: 229). Тимоті

Снайдер зауважує, що «поляки стали головною жертвою серед національностей у СРСР». На його думку, саме «на польську національну меншину, як і «куркулів», покладали вину за провали колективізації» (Кузьменко, 2006: 102). Лариса Якубова підкреслює: «Більшість дослідників схиляється до думки, що поодинокі випадки політичних репресій щодо етнічних громад набули масового характеру з 1933 р. Окремі історики вважають їх продовженням Голодомору і геноциду як проти українців, так і проти поліетнічного населення УСРР загалом» (Якубова, 2015: 73).

Новий етап боротьби проти етнічних меншин розгортається з прийняттям постанов ЦК КП(б) У «Про німецькі райони» (грудень 1934 р.) та «Про Мархлевський та Пулінський район» (серпень 1935 р.), у яких було прописано цілий комплекс із ліквідації польсько-німецької агентури (Васильчук, 2009: 435). Вони розпочали загальнодержавну кампанію боротьби з націоналізмом та фашизмом, стали провісниками репресій проти етносів, які бачились «найбільш проблемними» радянському керівництву (Якубова, 2014: 81).

Так, відповідно до першої постанови, партія вимагала посилити роботу правоохоронних органів щодо виявлення «фашистських агентів» – ініціаторів організації іноземної допомоги тим, хто голодував. Отримання міжнародної допомоги було віднесено до переліку «контрреволюційних злочинів» (статті 54-4 КК УСРР («надання допомоги міжнародній буржуазії») або 54-11 КК УСРР («всяка участь у контрреволюційній організації»)) (Кузьменко, 2006: 231, 232). Цими статтями репресивні органи кваліфікували будь-який «злочин», що містив ознаки надання іноземної допомоги (Кузьменко, 2006: 234).

Пізніше, на початку 1935 р., відповідно до зазначених постанов, з території України було депортовано близько 40 тисяч поляків, а з листопада цього року було ініційовано виселення 6-7 тисяч польських та німецьких господарств (Якубова, 2014: 81). Загалом, на території УРСР після українців найбільше репресованих було серед польської та німецької національних меншин (Васильчук, 2009: 440).

Висновки. Висновуючи, виділяємо такі акценти, на які варто звернути увагу в процесі викладання проблематики сталінського тоталітаризму.

По-перше, на розуміння сталінського режиму, як режиму – тоталітарного. Названий підхід наразі є базовим у вітчизняній історіографії.

По-друге, на важливі основні компоненти формування сталінської системи: партія, процес індустріалізації.

По-третє, треба зробити акцент на державний терор, який став одним із домінантних невід'ємних складників сталінської тоталітарної системи. Здійснення масових репресій допомагало Сталіну приховувати прорахунки внутрішньої політики індустріалізації, придушувати спротив населення колективізації, стримувати вияви націоналізму та, насамперед, утверджувати особисту диктатуру.

По-четверте, варто виділити основні особливості тоталітаризму сталіна в Українській РСР. Державний терор в УРСР розпочався раніше, аніж в інших регіонах «країни рад». Як показують наявні дослідження, на території Української РСР сталінській терору мав найбільш жорсткий характер. Це можна пояснити декількома причинами: мав місце

активний опір українського селянства насильницькій колективізації; сформована внаслідок політики українізації націонал-комуністична та патріотично налаштована інтелігенція сприймалася Сталіном як загроза для режиму. Разом із українцями, жертвами масових репресій на території республіки стали громадяни й інших національностей, які проживали на названій території. Зброєю сталінського терору проти власного народу стали репресії щодо жіночої половини населення.

Констатуємо, що розширення та подальший розгляд аналізованої проблематики є важливими для формування в Україні історичної пам'яті та подолання тоталітарного минулого, унеможливлення тоталітаризму в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / ed. by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, Halyna Hryn. Harvard University. 2008. 284 p.
2. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
3. Васильчук Г. Н. Немцы Украины в реалиях сталинской реконструкции. *Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути»* : материалы XII междунар. конф. (Москва, 18–19 сент. 2008 г.). Москва : МСНК-пресс, 2009. С. 433–441.
4. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Москва : «Рос. полит. энцикл.», 2001. 96 с.
5. Гула Р. В. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності. *Наукові праці МАУП. Сер.: Політичні науки*. 2019. Вип. 57(1). С. 26–31.
6. Даниленко М. В., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 340 с.
7. Доклад И. В. Сталина на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938* / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова ; под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 2004. С. 95–109.
8. Дорошко М. С. Ротація керівних кадрів у радянській тоталітарній державі у 1920–1930-ті роки: український «досвід». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2007. № 16 (1). С. 445–455.
9. Закрытое письмо ЦК ВКП (б) «Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова». *Сталин И. В. Сочинения*. Москва, 1997. Т. 16. С. 277–285.
10. Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності. *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 164–171.
11. Котляр Ю. В. Тоталітаризм в Україні. *Історичний архів*. Наукові студії : зб. наук. пр. 2011. Вип. 6. С. 166–167.
12. Кузьменко В. Б. Специфіка правозастосовної практики статті 54 (контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу української СРСР щодо представників етнічних меншин у середині 1930-х років. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. С. 229–236.
13. Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
14. Кучеренко І. Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 234–243.
15. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 170–191.
16. Ластовка О. Політичні репресії на Полтавщині у 1934–1941 роках. *Реабілітовані історією. Полтавська область / упоряд.* : О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Київ ; Полтава : АСМІ, 2009. Кн. 1. С. 111–124.
17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
18. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) : монографія. Донецьк, 2006. 280 с.
19. Минц М. М. Новая зарубежная литература по истории сталинских репрессий : реф. обзор. *История России. Серия аналит. обзоров и сб.* Москва. 2011. С. 65–88.
20. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с.
21. Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). 448 с.
22. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті роки: людські біографії у контексті «перековки». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 22. С. 250–314.

23. Ряшко В. І. Насильство в політиці і практиці сталінського тоталітарного режиму (історико-правовий аспект). *Вісн. нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 269–273.
24. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
25. Терлецька І. Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2011. Вип. 16. С. 232–248.
26. Томахів В. Специфіка та особливості політичних репресій в Україні в 30-х роках у процесі становлення тоталітаризму. *Політичні репресії в Радянській Україні у 1930-ті рр.: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ*, 2018. С. 39–49.
27. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): дис... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів, 2001. 167 с.
28. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история России в 30-е годы. Москва: РОССПЭН, 2008. 336 с.
29. Шліхта Н. В. Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х–початок 2000-х рр). *Docendo discimus – Навчаючи вчимося: (методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики: до 25-річчя кафедри історії НаУКМА): зб. ст. викл. каф.*. Київ, 2020. С. 107–123.
30. Якубова Л. Д. Национальные районы: опыт осуществления политики коренизации в УССР. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: материалы VI междунар. науч. конф. (Київ, 10–12 окт. 2013 г.)* Москва, 2014. С. 76–85.
31. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України 20-х–початку 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Т. 13. С. 72–106.
32. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 543 с.

REFERENCES

1. After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / ed. by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, Halyna Hryn. Harvard University. 2008. 284 s. [in English].
2. Arendt H. Istoki totalitarizma [*The Origins of Totalitarianism*] / per. s angl. I. V. Borisovoy, Yu. A. Kimeleva, A. D. Kovaleva i dr. Moskva: TsentrKom, 1996. 672 s. [in russian].
3. Vasilchuk G. N. Nemtsyi Ukrainyi v realiyah stalinskoy rekonstruktsii [Ethnic Germans of Russia: the historical phenomenon of the «people on the way»]. *Etnicheskie nemtsyi Rossii: istoricheskiy fenomen «naroda v puti»: materialy III mezhdunar. konf. (Moskva, 18–19 sent. 2008 g.)*. Moskva: MSNK-press, 2009. S. 433–441 [in russian].
4. Gratsiozi A. Velikaya krestyanskaya voyna v SSSR. Bolsheviki i krestyane. 1917–1933 [The great Soviet peasant war: bolsheviks and peasants, 1917–1933]. Moskva: «Ros. polit. entsikl.», 2001. 96 s. [in russian].
5. Hula R. V. Fenomen stalinizmu v suchasnomu naukovomu dyskursi: problemy, paradoksy, superechnosti [The phenomenon of Stalinism in modern scientific discourse: problems, paradoxes, contradictions]. *Naukovi pratsi MAUP. Ser.: Politychni nauky*. 2019. Vyp. 57(1). S. 26–31 [in Ukrainian].
6. Danylenko M. V., Kasianov H. V., Kulchytskyi S. V. Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 20–30-s]. Kyiv: Lybid, 1991. 340 s. [in Ukrainian].
7. Doklad I. V. Stalina na fevralsko-martovskom plenumе TsK VKP(b) 3 marta 1937 g. Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937–1938 / sost. V. N. Haustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova; pod red. A. N. Yakovleva. Moskva, 2004. S. 95–109 [in russian].
8. Doroshko M. S. Rotatsiia kerivnykh kadrov u radianskii totalitarnii derzhavi u 1920–1930-ti roky: ukraïnskyi «dosvid» [The rotation of management personnel in the Soviet totalitarian state in the 1920s and 1930s: the Ukrainian «experience»]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. pr.* Kyiv, 2007. № 16 (1). S. 445–455 [in Ukrainian].
9. Zakrytoe pismo TsK VKP (b) «Uroki sobyitiy, svyazanykh s zlodeyskim ubiyctvom tov. Kirova». Stalin I. V. Sochineniya. Moskva, 1997. T. 16. S. 277–285 [in russian].
10. Kobchenko K. Totalitaryzm i Ukraina: dosvid mynuloho ta vyklyky suchasnosti [Totalitarianism and Ukraine: experience of the past and challenges of the present]. *Ukrainian studies almanac*. 2015. Vyp. 18. S. 164–171 [in Ukrainian].
11. Kotliar Yu. V. Totalitaryzm v Ukraini [Totalitarianism in Ukraine]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zb. nauk. pr.* 2011. Vyp. 6. S. 166–167 [in Ukrainian].
12. Kuzmenko V. B. Spetsyfika pravozastosovnoi praktyky statti 54 (kontrevoliutsiini zlochyny) Kryminalnoho kodeksu ukraïnskoi SRSR shchodo predstavnykiv etnichnykh menshyn u seredyni 1930-kh rokiv [The specifics of law enforcement practice of Article 54 (counter-revolutionary crimes) of the Criminal Code of the Ukrainian USSR in relation to representatives of ethnic minorities in the mid-1930's.]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2006. S. 229–236. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi S. V. Stalinskyi «sokrushytelnyi udar» 1932–1933 rr. [Stalin's «crushing blow» of 1932–1933.]. *Kyiv: Tempora*, 2013. 316 s. [in Ukrainian].
14. Kucherenko I. Evoliutsiia morali radianskoho totalitarnoho rezhymu [The evolution of the morality of the Soviet totalitarian regime]. *Naukovi zapysky Instytu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2007. Vyp. 33. S. 234–243 [in Ukrainian].
15. Laas N. O. Sotsialna istoriia SRSR v amerykanskii istoriohrafii: teoretychni dyskusii 1980–2000-kh rr. [Social history of the USSR in American historiography: theoretical discussions of the 1980s–2000's.]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*. 2010. № 4. S. 170–191 [in Ukrainian].
16. Lastovka O. Politychni represii na Poltavshchyni u 1934–1941 rokakh. Reabilitovani istoriieiu [Political repressions in Poltava region in 1934–1941]. *Poltavska oblast / uporiad. : O. A. Bilousko, T. P. Pustovit. Kyiv; Poltava: ASMI*, 2009. Kn. 1. S. 111–124 [in Ukrainian].

17. Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese [Historical essays]. Kyiv: Osnovy, 1994. T. 2. 573 s. [in Ukrainian].
18. Lykholobova Z. H. Totalitarnyi rezhym ta politychni represii v Ukraini u druhi polovyni 1930-kh rokiv (perezvazhno na materialakh Donetskooho rehionu) : monohrafiia [The totalitarian regime and political repressions in Ukraine in the second half of the 1930s (mainly based on materials from the Donetsk region): monograph]. Donetsk, 2006. 280 s. [in Ukrainian].
19. Mints M. M. Novaya zarubezhnaya literatura po istorii stalinskih repressiy : ref. obzor [New foreign literature on the history of Stalinist repressions: abstract review.]. Istoriya Rossii. Seriya analit. obzorov i sb. Moskva, 2011. S. 65–88 [in russian].
20. Podkur R. Yu. Za povidomlenniamy radianskykh spetssluzhb [According to the reports of the Soviet special services]. Kyiv : Ridnyi kraj, 2000. 238 s. [in Ukrainian].
21. Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia : v 6 t. [Political history of Ukraine. XX century: in 6 vol.] / S. V. Kulchytskyi (ker.), Yu. I. Shapoval, V. A. Hrechenko ta in. Kyiv : Henezha, 2003. T. 3 : Utverdzhennia radianskooho ladu v Ukraini (1921–1938). 448 s. [in Ukrainian].
22. Rublov O. Zakhidnoukrainska intelihentsiia u taborakh SRSR, 1930-ti roky: liudski biohrafii u konteksti «perekovky» [Western Ukrainian intelligentsia in the camps of the USSR, 1930s: human biographies in the context of «reforging»]. Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB. 2004. № 22. S. 250–314 [in Ukrainian].
23. Riashko V. I. Nasystvo v politytsi i praktytsi stalinskoho totalitarnoho rezhymu (istoryko-pravovy aspekt) [Violence in the policy and practice of the Stalinist totalitarian regime (historical and legal aspect)]. Visn. nats. un-tu «Lvivska politekhnika». Seriya: Yurydychni nauky. 2015. № 825. S. 269–273 [in Ukrainian].
24. Snaider T. Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym : monohrafiia [BLOODLANDS: Europe Between Hitler And Stalin: monograph]. Kyiv : Hrani-T, 2011. 448 s. [in Ukrainian].
25. Terletska I. Sutnist stalinizmu: istoriohrafichne osmyslennia v suchasni Ukraini i rossii [The essence of Stalinism: a historiographic understanding in modern Ukraine and russia]. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka : zb. st. Kyiv, 2011. Vyp. 16. S. 232–248 [in Ukrainian].
26. Tomakhiv V. Spetsyfika ta osoblyvosti politychnykh represii v Ukraini v 30-kh rokakh u protsesi stanovlennia totalitaryzmu [The specifics and features of political repressions in Ukraine in the 1930`s during the formation of totalitarianism]. Politychni represii v Radianskii Ukraini u 1930-ti rr. : zb. nauk. pr. Kamianets-Podilsk, 2018. S. 39–49 [in Ukrainian].
27. Tomakhiv V. Ya. Stalinizm yak riznovyd totalitaryzmu (istoryko-politolohichni aspekt) [Stalinism as a type of totalitarianism (historical and political aspect)]: dys... kand. polit. nauk : 23.00.01. Lviv, 2001. 167 s. [in Ukrainian].
28. Fitspatrik Sh. Povsednevnyi stalinizm. Sotsialnaya istoriya Rossii v 30-e godyi [Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930`s]. Moskva : ROSSPEN, 2008. 336 s. [in russian].
29. Shlikhta N. V. Zakhidna sovietolohiia v poshukakh sebe i predmetu doslidzhennia (seredyna 1940-kh–pochatok 2000-kh rr) [Western Sovietology in search of itself and the subject of research (mid-1940s–early 2000s)]. Docendo discimus – we learn by teaching: (methodology of new areas of historical knowledge and its implementation in educational practices: to the 25th anniversary of the Department of History of the NaUKMA) : a collection of articles by teachers of the department. Kyiv, 2020. S. 107–123 [in Ukrainian].
30. Yakubova L. D. Natsionalnyie rayony: opyt osuschestvleniya politiki korenizatsii v USSR [National regions: the experience of implementing the indigenization policy in the Ukrainian SSR]. Sovetskie natsii i natsionalnaya politika v 1920–1950-e godyi: materialyi VI mezhdunar. nauch. konf. (Kiev, 10-12 okt. 2013 g.) Moskva, 2014. S. 76–85 [in russian].
31. Yakubova L. Neradianski suspilno-politychni rukhy v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia Radianskoi Ukrainy 20-kh–pochatku 30-kh rokiv XXst [Non-Soviet social and political movements in the context of the social and political life of Soviet Ukraine in the 20s-early 30s of the 20th century]. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. 2015. T. 13. S. 72–106 [in Ukrainian].
32. Yakubova L., Prymachenko Ya. V obnimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini [In the arms of fear and death. Bolshevik terror in Ukraine]. Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia, 2016. 543 s. [in Ukrainian].